

ЛАВРЕНТІЙ БЕРІЯ: ГЕРОЇЗАЦІЯ ТА АНАФЕМА У СВІДОМОСТІ ОСВІТЯН

У статті подано аналіз ставлення освітян до постаті Лаврентія Берії — як символу двох епох: сталінської ери та доби ранньої десталінізації. Наведено приклади умов зміни свідомості та технологій впливу на світогляд педагогів і студентської молоді.

Ключові слова: Лаврентій Берія, свідомість, умови, технології, освітяни, десталінізація.

За ширмою великої політичної кухні завжди залишається безліч таємниць. Однак навіть інформаційний голод творить дива з людською свідомістю, і вона сама породжує те, про що замовчують офіційні джерела, часом перетворюючи реальність на те, чого насправді ніколи не існувало. У такі моменти, коли люди починають самі витлумачувати явища дійсності, навіть державники відчують необхідність підхопити загальний рух, очоливши його, щоб не опинитись у немилості натовпу. Схожі умови витворились у 1953 році з формуванням образу одного з провідних керманців держави. Мова йде про Лаврентія Павловича Берію, якого нині вважають зачинателем десталінізаційних процесів, хто чи не першим відчув на собі всю подвійність ситуації, у якій опинилася країна після смерті генераліссимуса Сталіна. Пропонуємо поглянути, яким чином змінилося ставлення працівників Полтавського педінституту до лауреата Сталінської премії за зміцнення миру між народами, повного кавалера ордена Леніна Лаврентія Берії, за знаменний для Країни Рад 1953 рік, коли, з одного боку, тиснули ідеологічні шаблони, а з іншого — «найдемократичніша у світі» преса.

Умови зміни бачення Лаврентія Берії у свідомості колективу ПДІІ

Говорячи про систему умов формування свідомості замкненої групи, можемо вивести основну її характеристику: існування колективної свідомості «попереднього зразка». Лише враховуючи її базовість, можна переходити до застосування набору відповідних технологій зміни.

Розсіювання акцентів уваги людей. Радянська влада більшість політичних кампаній робила саме в атмосфері повного зміщування акцентів уваги народу. У часи, коли народ годують різновекторними новинами, легко прибирати з дороги «невірних» і виводити у передні ряди «героїв». Та, попри наявність штучно створеного розсіювання уваги, життя також вносило свої корективи. Такою «рукою історії», що всупереч волі владних кіл вплинула на формування нового образу Лаврентія Берії у свідомості освітян Полтави, була смерть Йосипа Сталіна. З одного боку вона завдала поштовх для перекроювання системи державного управління в СРСР, а з іншого — була доволі потужним фактором відволікання уваги від самої боротьби за владу. «Таємна» революція назовні виглядала як вірна ленінсько-сталінська еволюція.

Найбільш активно до політики відволікання уваги народу від головної проблеми (питання Берії) влада вдається вже після арешту опального політика. Тоді, протягом тримісячного періоду, з вересня по листопад 1953 року,

педагогічний колектив вишу змусять звертати більшу уваги на проблеми сільського господарства та на підйом політичної зорі Микити Хрущова, ніж на перебування за ґратами колишнього міністра [19, арк. 12]. Його ім'я жодного разу не з'явиться на сторінках обласної преси; про це нагадуватимуть лише поодиноким натяками партійних лекторів про недопустимість культу особи у партійній освіті. Та й самі викладачі ПДП у коловороті нових політичних свят удаються до пропаганди одвічних соціалістичних цінностей, не звертаючись жодного разу до постаті Лаврентія Павловича [31].

З іншого боку, справа Берії також слугувала своєрідним засобом відволікання уваги людей від більш хитких питань. Головним з них, безперечно, було питання відповідальності Сталіна за всі гріхи, у яких можна було поки що звинуватити когось іще. Під цим «іще» вирішили розуміти Берію. Тому занадто швидке переведення уваги людей з проблем соціалістичного будівництва і мирних демонстрацій на справу Лаврентія Павловича у липні 1953 року грало на руку осиротілій політичній верхівці, яка щойно поховала свого проводиря. У такий спосіб «політичні комбінатори» знімали соціальну психологічну напругу, яка виникала разом з усвідомленням того, що Сталіна вже не було, однак, залишились наслідки його діяльності, за варте було б судити якщо не самого Генералісімуса, то хоча б його світлий і чистий образ. Не даремно Абрахам Брумберг, аналізуючи з-за океану події в СРСР, зазначив, що Берія був насправді найбільш вдалим цапом-відбувайлом за Сталіна [33, р.75-76], що пригальмувало на деякий час ідеологічну розправу над самим вождем народів.

Однією з умов, що допомогли швидко сформувати новий образ Берії-ворога з образу ревнителю радянського ладу було створення інформаційного голоду. Коли ж ми говоримо про формування образу Берії у колективі викладачів вишу Полтави, до цієї умови маємо додати і так звану «інформаційну самоізоляцію» міністра. Освітяни (зрештою, як і більшість радянського суспільства) не мали повного уявлення про ініціативи міністра з «оздоровлення» країни від «сталінської лихоманки». Звичайно, періодична преса області друкувала й Указ «Про амністію» [32], і повідомлення МВС СРСР про хибність кримінальних справ щодо «банди» кремлівських лікарів [27], і згадку про заборону повторного обвинувачення та арешту державних злочинців, що діяли з 1948 року [3, с.93-94]. Ці документи лише у черговий раз підтвердили, що в СРСР населення поділялося на три категорії: в'язнів, колишніх в'язнів та майбутніх в'язнів [35, р.453]. Однак подальший аналіз дає підстави говорити, що потужного впливу на свідомість вони не зробили. Вони вмщувались лише у 5% усього обсягу інформації, що виливалась на освітян чи не щодня (три повідомлення на 63 числа газет за три місяці).

Політика формування умов інформаційного голоду буде активно застосована уже відразу після гучної справи міністра. У період з вересня по листопад преса жодного разу не згадає про ув'язненого політика, аж до нового вибуху короткочасної інформаційної лавини. Після цього влада знову перекриє всі можливі шляхи обміну інформацією про Лаврентія Берію. Період інформаційного голоду стане тривалим і досягатиме іноді 4 років (!).

За 12 років головне періодичне видання області згадає Л.П. Берію 292 рази, з них після старту міністра — всього лише 12 разів. І то тільки у поворотні для партії роки з'їздів (1956, 1957, 1959, 1961). Та чи варто так критично говорити про

рупор влади — пресу, якщо навіть «Велика Радянська Енциклопедія» пропонувала вирізати статтю про Лаврентія Павловича? Не дивно, що весь цей процес професор Александр Даллін назвав перетворенням Берії в «не-людину» [34, р.478].

Третім виділеним нами компонентом з ряду умов формування свідомості освітян є існування ініціативної групи підтримки реформ. Воно є особливо важливим за умови домінування консервативно налаштованої аморфної більшості. Ядром такої «ініціативної групи» у ПДП у перекроювання ставлення до Берії як «затискувача науки» [12, арк.5 зв] стає кафедра марксизму-ленізму. Лише дізнавшись про арешт Лаврентія Павловича, педагоги долучаються до непрямой атаки на міністра: через наступ на невиправдані авторитети [22, арк.5]. «Голосом» Полтавського педагогічного з цього питання стає завідувач ідеологічної кафедри Дмитро Степанов. На одному із засідань кафедри після ув'язнення Берії він переконував колег у тому, що у нову добу «треба менше наголошувати на значенні особи» [16, арк.211]. Проте освітяни Полтави навіть для таких нейтральних зауважень чекали санкцій центру. Прикметно, що Дмитро Степанов почав боротьбу з «культами» тільки після того, як на сторінках обласної преси з вуст секретаря ЦК П. Поспелова пролунали заклики про рішуче усунення з практики пропагандистської роботи немарксистського висвітлення питання про роль особи [28]. Він читатиме обвинувальні лекції про зменшення ролі народу в історії на прищепленні культу особи сам та залучатиме до цієї роботи колег по кафедрі до самого завершення слідства над Берією [21, арк.37].

Секретні доповідні МДБ обкому зберегли згадки про реакцію окремих педагогів, приховану в буденних розмовах. Так, математик Юрій Копкін (який по всіх донесеннях МДБ пройшов як «Ю. Койкін», звідки під «чужим» ім'ям перекочував до історичних досліджень М.Брегеди) ділився роздумами про те, що «Берія претендував на пост вождя» і заради «своїх гнилих цілей» використовував доволі ніщі методи: «провів чистки на Кавказі, зняв Ігнат'єва і Рюміна, знайшов «хиби» у національній політиці» [8, арк.31-32].

Цікавим також є факт наявності «борців» за чистоту ідеологічної роботи і серед користувачів читальнею вишу. Зараз уже не відомий автор «ревізії», проте у «Літературній газеті» 1953 року, що і нині зберігається у книгозбірні Полтавського педагогічного, фігура Берії на трибуні Мавзолею та його ім'я були вже постфактум прискіпливо замальовані чорнилом від ока нащадків [25].

Серед колективу були особливо активні викладачі, які у своїх лекціях не оминали постаті одіозного чиновника. Серед них голова парторганізації вишу Микола Різун, який у курсі історії Великої Вітчизняної війни відверто говорив про те, що частина командного складу Радянської армії була знищена чи репресована в результаті «злочинної діяльності Берія та інших ворогів» [20, арк. 214]. А економіст В.Євтушенко, свого часу демонструючи вдалу сільськогосподарську програму партії, не оминув можливості згадати про провал діяльності берієвських годуванців [13, арк.1-3].

До речі, у стінах ПДП після шельмування пам'яті Лаврентія Павловича бути охрещеним «берієвським годуванцем» майже нічого не коштувало. Вираз уходив до найбільш образливих зворотів, якими не гребував навіть директор Михайло Семиволос [11, арк.81-82].

Технології зміни політичної свідомості освітян

Першу технологію ми назвали «шоковою терапією» недаремно. Це різкі, не пояснювані логікою зміни, які група має сприйняти як належне. Технологія дозволяє якнайглибше ввірватися у сформоване попередніми стереотипами світобачення замкненої групи.

На початку року Лаврентій Павлович разом з іншими політичними гравцями перебуває у тіні месіанської епохи Сталіна. Проте у багатьох відеохроніках, що їх демонструють радянським громадянам, він чи не частіше за інших стоїть поруч із вождем [1]. Ще після закінчення Великої Вітчизняної війни з радіоприймача на весь Союз інколи лунають величальні пісні великому маршалові Берії:

«Суровой чести верный рыцарь — народом Берия любим.

Отчизна славная гордится бесстрашным маршалом своим [26].

Різка анафема Берії у липні після тривкого поклоніння просто не залишить часу колективові педінституту для зайвих роздумів. Кампанія з ліквідації решток образу «вірного сталінця» з однаковою потужністю триватиме до кінця місяця. Ми не знаємо дати партійних зборів, на яких інститутським працівникам роз'яснили причини падіння Лаврентія Берії, та їхньої достеменної реакції на події, бо партійні документи вишу мовчать з цього приводу. Однак, знаючи практику тогочасних ідеологів і факти проведення подібних зборів по інших освітніх установах [14, арк.21] (школах, облВНО та технікумах), можемо стверджувати, що у період з 7 по 31 липня колектив ПДП пройшов через процедуру «роз'яснення». Це стає очевидним з того, що на обласних зборах 7 липня 1953 року директор сільськогосподарського інституту Полтави Ванцак услід за секретарем міськкому Селіщевим уже від імені всіх партійних освітян ВНЗ міста осудив «субтропічного змія» Берію [7, арк.2]. Нам достеменно відомо, що на заочному відділі Полтавського педінституту навіть провели мітинг для 2 000 чоловік з одностайним схваленням рішення компартії із зачитуванням матеріалів «Зорі Полтавщини» [18, арк.20].

У ході тотальних чисток доволі закономірною є поява звітів директорів бібліотек вищих педагогічних навчальних закладів, які до 20 липня форсованими темпами провели «чистку» книжкових полиць, звільнивши їх від творів «анафемованих» авторів. Іван Козін, завідувач бібліотеки Полтавського педагогічного інституту, після цих подій періодично звітував і просив заносити до характеристики, що «систематично проводить роботу з очищення книжкових фондів від політично шкідливої та застарілої літератури» [2, арк.10]. В інститутській бібліотеці за участі цензора облліту за рік з 105 000 книжкового фонду було вилучено 2 394 одиниць «шкідливої літератури» [17, арк.51]. На превеликий жаль, ми не можемо судити, скільки книг було за авторством Берії. Однак звернемося до сусідніх навчальних закладів. Так, у Глухівському педагогічному інституті за десять днів було вилучено 210 примірників книг, з них 196 (93,3%) належали перу колишнього міністра внутрішніх справ: від промов на XIX з'їзді ВКП(б) та на зборах Тбіліського виборчого округу до видань про історію більшовицької організації на Закавказзі [23, арк.7-8]. Проте і цього цензором було замало. Вже 1 серпня вони просили Міносвіти надати їм дозвіл на повторне проведення чистки бібліотеки вишів Полтави від шкідливої літератури непотрібних авторів [10, арк.56].

Інформаційна лавина. У справі з оцінкою освітянами Берії інформаційний тиск мав не останнє місце, бо сам статус політика вимагав його ліквідації шляхом роздутої публічності справи [4, с.102]. Для цього варто лише поглянути на динаміку згадок опального державника на шпальтах «Зорі Полтавщини» за 1953 рік (чиї матеріали у пропаганді нового образу міністра використовували і диктори обласного радіо [15, арк.12]).

Після «затишшя січня-лютого» основними піками згадок Берії у пресі були березень (58 згадок), липень (79 згадок) і грудень (118 згадок). Пік березня, як уже зазначалось, належав не Лаврентію Павловичу, а пам'яті його геніального попередника Йосипа Сталіна. Дві хвили інформаційної лавини проти Берії помітні у липні та грудні 1953 року.

Наступ на постать міністра внутрішніх справ обласна газета почала з оприлюднення широкому загалу 10 липня постанови Пленуму ЦК КПРС, яка чітко визначила нову канву для світогляду громадян: Лаврентій Берія — ворог Комуністичної партії та народу [24]. У липні ім'я Берії з'явилося на сторінках газет 79 разів (!), однак це саме той випадок, коли множинність згадок не є показником політичного успіху.

Початок новій інформаційній лавині покладе оголошення 18 грудня радянському народові про закінчення слідства Прокуратурою СРСР у справі Л.П. Берія, разом з яким звинуватять і українських чиновників. У 94% публікацій, що впливали на свідомість освітян, підігрівалася ворожнеча та розбурхувалася злість: вони закликали до фізичного знищення злочинців. «Собакам — собача смерть!» [30], «Прокляття вбивцям і шпигунам» [29] — такими заголовками рясніли газети у передноворічні дні. Ім'я Берії з негативними епітетами та посиланнями 118 разів з'являється у газетах. Партійні працівники констатують, що у первинних парторганізаціях міста чи не всюди вимагали лише найвищої міри для «зрадників» [9, арк. 4]. Відверто говорячи, стояти осторонь уже було нічого: всесильний Берія після виконання вироку суду, котрий тлумачили як вирок народу [5], уже не стояв вартовим над свідомістю. Кампанія з завоювання лояльності живих партійних богів продовжувалася. Для того, щоб переконатись у підтримці освітян вищої школи розправі над «виродками суспільства», у місті провели спеціальні збори за матеріалами вироку, де були присутні й представники ПДП [7, арк. 63].

І лише коли крапку в справі було остаточно поставлено й очікувати на можливі розправи було нічого, свій голос у сонм вихвалень мудрості партії, піднесли і студенти та викладачі Полтавського педінституту, радіючи з того, що «підлі зрадники зметені з лица землі» [6].

Реверсний хід. Характерним проявом реверсного ходу (повернення до старої проблеми) може бути практика виправлення документів Полтавського педінституту вже після розвінчування Берії. Ми вже згадували про те, як кафедри звітували про вивчення промови Лаврентія Павловича на похороні Сталіна. Однак пізніша ревізія документів змінила долю цієї згадки, як і інших. Невідомий перевіряючий протоколів старанно замальовав прізвище Берії фіолетовими чорнилами, аби не полишити згадки, що кафедрами займалися вивченням його доповідей протягом року. Через якийсь час повторна згадка про роботу з доповіддю Берії викладачами та студентами на спеціальних семінарах була ревно

обведена у коло, а побіля неї розмістився великий знак питання, який ніби перепитував: «Для чого подібні згадки»? [17, арк.2]

Еволюцією поглядів на Берію педагогічні працівники ВНЗ, ще вповні не відчувши свіжого вітру десталінізації, зберігають вражаючу консервативність, яка затрощить по швах уже у 1954 році, коли поодинокі виступи освітян перетворяться на шквал відкритої критики та питань до влади, що так і залишаться риторичними. Їхня реакція у 1953 році така ж передбачувана, як і раніше; їхні заяви такі ж ідеологічно сухі та одноманітні, як і за часів Сталіна; навіть жага «кривавої помсти» була підтримана ними вповні — хай і в останній раз.

Список використаної літератури

1. Архів Олександра Лук'яненка. — Ф.1: Історія УРСР. — Опис 1. — Справа: День повітряного флоту СРСР (Режисер: Бойков В., 1951).
2. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. — Ф. 2: Особові справи співробітників та професорсько-викладацького складу. — Опис К-2. — Справа: Козін Іван Андрійович. — 25 арк.
3. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991) / Володимир Кіндратович Баран. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. — 680 с.
4. Білокінь С.І. XX з'їзд КПРС на півсторічній відстані / Сергій Іванович Білокінь // Україна. XX століття: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Випуск 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Ніка-Центр, 2006. — С.100-111.
5. Вирок суду — вирок народу! // Зоря Полтавщини. — 26 грудня 1953 року. — С.1.
6. Голос студентів // Зоря Полтавщини. — 26 грудня 1953 року. — С.2.
7. Державний архів Полтавської області. — Ф. П-15. — Оп. 2. — Спр. 1291. — 111 арк.
8. Там само. — Спр. 1298. — 39 арк.
9. Там само. — Спр. 1318. — 98 арк.
10. Там само. — Спр. 1340. — 71 арк.
11. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 230. — 207 арк.
12. Там само. — Ф. П-244. — Оп. 1. — Спр. 4489. — 41 арк.
13. Там само. — Ф. П-251. — Оп. 1. — Спр. 4832. — 258 арк.
14. Там само. — Спр. 5244. — 54 арк.
15. Там само. — Спр. 5894. — 15 арк.
16. Там само. — Ф. Р-1507. — Оп. 1. — Спр. 392. — 233 арк.
17. Там само. — Спр. 395. — 127 арк.
18. Там само. — Спр. 406. — 62 арк.
19. Там само. — Спр. 440. — 154 арк.
20. Там само. — Спр. 681. — 425 арк.
21. Там само. — Ф. Р-6829. — Оп. 1. — Спр. 27. — 103 арк.
22. Державний архів Сумської області. — Р-5369. — Оп. 1. — Спр. 164. — 57 арк.
23. Там само. — Спр. 175. — 8 арк.
24. Інформаційне повідомлення про Пленум ЦК КПРС // Зоря Полтавщини. — 10 липня 1953 року. — С.1.
25. Літературна газета. — 7 травня 1953 року. — С.1
26. Лугин А. Песня о Берия / Александр Лугин // [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.sovmusic.ru/text.php?from_sam=1&fname=s9830
27. Повідомлення Міністерства Внутрішніх Справ // Зоря Полтавщини. — 5 квітня 1953 року. — С.1.
28. Поспелов П. П'ятдесят років Комуністичній партії Радянського Союзу / П.Поспелов // Зоря Полтавщини. — 2 серпня 1953 року. — С.1.
29. Прокляття вбивцям і шпигунам! // Зоря Полтавщини — 23 грудня 1953 року. — С.2.

30. Собакам — собача смерть! // Зоря Полтавщини. — 27 грудня 1953 року. — С. 2.
31. Степанов Д. Патріотичний обов'язок радянської інтелігенції / Дмитро Степанов // Зоря Полтавщини. — 10 жовтня 1953 року. — С.2.
32. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію» від 27 березня 1953 року // Зоря Полтавщини. — 27 березня 1953 року. — С.1.
33. Brumberg A. Iconoclasm in Moscow — a commentary / Abraham Brumberg // Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism [Edited by Abraham Brumberg]. — New York: Frederick A Praeger, 1962. — P. 71-76.
34. Dallin A. Recent Soviet Historiography / Alexander Dallin // Russia under Khrushchev... — P. 470-488.
35. Lipson L. Social Legacy: The Road Uphill / Leon Lipson // Russia under Khrushchev... — P. 444-469.

А.В. Лукьяненко

ЛАВРЕНТИЙ БЕРИЯ: ГЕРОИЗАЦИЯ И АНАФЕМА В СОЗНАНИИ ПЕДАГОГОВ

В статье дан анализ отношения педагогов к личности Лаврентия Берии как к символу двух эпох: сталинской эры и периода ранней десталинизации. Приводятся примеры условий изменения сознания и технологий влияния на мировоззрение педагогов и студенческой молодёжи.

Ключевые слова: Лаврентий Берия, сознание, условия, технологии, педагоги, десталинизация.

О.В. Лукьяненко

LAVRENTIY BERIA'S ADORATION AND ANATHEMA IN THE TEACHERS' CONSCIOUSNESS

The paper presents the educators' attitude towards the personality of Laurence (Lavrentiy) Beria as the symbol of two epochs: Stalin's era and the period of the early de-Stalinization. The examples of conditions of altered consciousness and the technologies of influencing the teachers' and students' minds are given in the article.

Keywords: Lavrentiy Beria, consciousness, conditions, technologies, educators, de-Stalinization.

Надійшла до редакції 6 жовтня 2011 року